

B i j l a g e 4 :
B e s l u i t B e s c h e r m d
s t a d s g e z i c h t

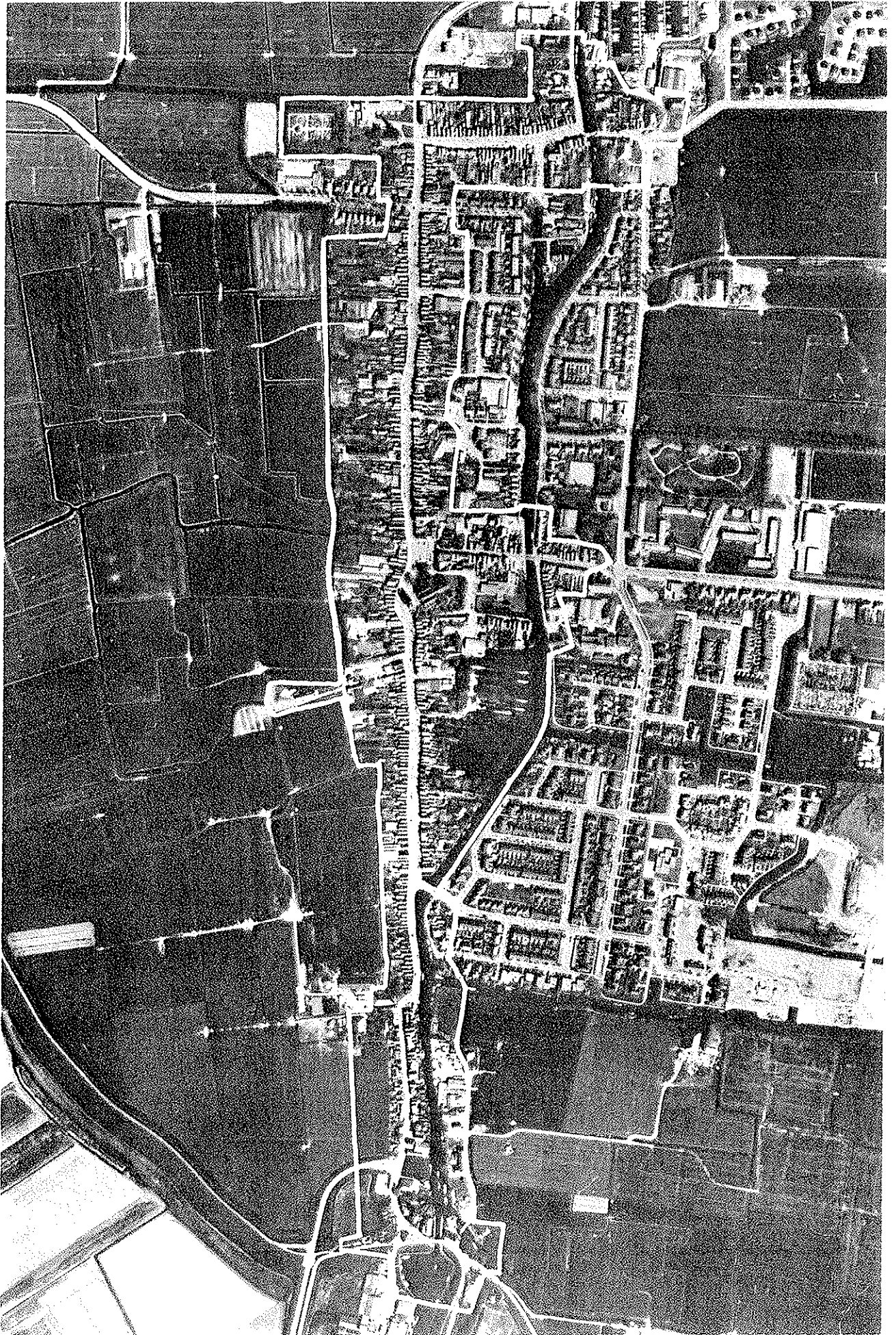
BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN EX ARTIKEL 20
VAN DE MONUMENTENWET.

WORKUM (WARKUM), gemeente Nijefurd

Toelichting op het besluit tot aanwijzing van Workum
als beschermd stadsgezicht.

Het beschermde stadsgezicht omvat het op bijgaande kaart
(Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekening nr. 168)
door een stippellijn omgrensde gebied.

RDMZ, april 1985

INLEIDING

Workum, gelegen aan de IJsselmeerkust ca. 12 kilometer ten zuiden van Bolsward, is één van de kleinere Friese steden. Van een agrarische vestiging in de zuidwestelijke kwelder werd de plaats in de late Middeleeuwen tot een belangrijk Scheepvaartcentrum. Bepalend daarvoor was de ligging aan het watertje de Wymerts, het tegenwoordige Noard en Sûd dat de verbinding vormde tussen de Zuiderzee en de Friese binnenmeren. Langs de oevers van dit water en de vaarwegen en afwateringen aan weerszijden heeft de stad zich geleidelijk verdicht en uitgebreid, waarbij de oorspronkelijke agrarische kernen werden opgenomen binnen de stedelijke structuur. Hoewel van het genoemde vaarten- en grachtenstelsel belangrijke onderdelen verloren zijn gegaan is het patroon ervan in het huidig ruimtelijk beeld nog zodanig herkenbaar dat Workum kan worden aangemerkt als één der meest karakteristieke Friese watersteden.

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

In de kleigebieden van het Friese Westergo vinden al voor het begin van de jaartelling de eerste vestigingen plaats van vissers en veehouders. Als woonplaats dienen natuurlijke, door opslibbing gevormde verhogingen in het landschap (kwelderruggen) waarop in perioden van zeespiegelrijzing (transgressieperioden) woonheuvels of terpen worden opgeworpen. Workum ligt in het uiterste zuiden van dit kweldergebied op een lange, noordzuid verlopende rug die de scheiding vormt tussen het water van de Vliestroom, na 1200 een onderdeel van de Zuiderzee en een merencomplex ten oosten, gevormd door het Makkumer-, Parrega'ster- en Workumermeer. Uit de aanwezigheid van een aantal lage terpen in dit gebied zoals Yskeburen en het Westend of Westerend mag worden afgeleid dat er al voor 1000 na Chr. sprake is van bewoning. Daarna, als een begin wordt gemaakt met de bedijking van de kwelder, breidt het aantal vestigingen zich uit. Rardieburen, Eninghaburen, De Bijdt en Brandeburen of Prandeburen behoren vrijwel zeker tot de later gestichte woonplaatsen.

Ook binnen het tegenwoordige stadje liggen nog enkele van dergelijke pré-stedelijke elementen. De terp Algeraburen aan de noordoostelijke zijde en, centraal in de stad, de directe omgeving van de Gertruidiskerk die naar wordt aangenomen eveneens als terpnederzetting (Kerkeburen) is ontstaan.

Het stelsel van afwateringen en opvaarten dat deze terpen met de Zuiderzee, het Workumermeer en de woonplaatsen in de omgeving verbindt vormt het patroon van waterlopen waaraan Workum zijn latere economische betekenis ontleent en waardoor zijn nederzettingsstructuur wordt gevormd. Hoewel in dit stelsel ook enkele natuurlijke krekken, zoals de vaart langs de latere roggemolen, worden opgenomen moet op grond van de naamgeving worden aangenomen dat de meeste van de watertjes gegraven verbindingen zijn. Daarop wijzen ook de sterke ordening en de geometrische figuratie van de waterstructuur zoals die op de latere plattegrond van Jacob van Deventer staat afgebeeld.

Bepalend voor de stedelijke ontwikkeling van Workum is de strategische betekenis van één van de genoemde vaarten, de Wymerts, die langs Kerkeburen en Algeraburen een scheepvaartverbinding vormt tussen de Zuiderzee en het Workumermeer, waarlangs Bolsward en het verdere Friese vasteland bereikbaar zijn. De eerste vermeldingen van de stad rond 1300 als Waldringhem, Woldericham of Waltercome worden dan ook gevonden in scheepvaartarchieven. Uit een toename van het aantal daarin genoemde Workumer schippers in de 14e eeuw blijkt de stijgende maritieme betekenis van de stad - overigens nog in de schaduw van het naburige Staveren - terwijl muntvondsten in Lübeck en Hamburg wijzen op een zich uitbreidend handelsgebied.

Behalve als zeevaartcentrum zal het vroege Workum echter ook zeker een functie hebben gehad als overslaghaven en als handelsplaats voor de directe agrarische omgeving. Daarop wijst de aanwezigheid van een markt (vermeld in 1385) aan de noordzijde van de Kerkeburen.

In 1399 bevestigt Albrecht van Beieren het marktrecht, waarbij hij Workum tevens een poortrecht verleent. Tot de aanleg van versterkingen komt het echter niet. Slechts een tweetal evenwijdig aan de Wymerts lopende buitengrachten, de Droge en de Diepe Dolte met ophaalbruggen bij de noordelijke en zuidelijke toegangen bieden enige bescherming.

Mede daardoor wordt het mogelijk dat in de 15e eeuw de Schieringer en Vetkoper troepen elkaar herhaaldelijk afwisselen in de bezetting van de plaats.

Ongetwijfeld zal deze dan al zijn langgerekte plattegrond hebben gehad, gevormd door bebouwingen tussen Kerkeburen en Algeraburen aan weerszijden van de Wymerts en het haaks daarop gelegen Dwarsnoard of Noorderendt.

Ten oosten daarvan, buiten de Diepe Dolte, in 1457 genoemd als "Nije Delfte", sticht de Franciscaner Orde rond 1450 het Vrouwenklooster "Marienacker" dat door het straatje de Begine, vermeld als "Nije wech" (1457) of "Bagijnastreta" (1520) wordt verbonden met de parochiekerk op de centrale terp. Omstreeks 1480 begint men met de vervanging van deze eenbeukige, aan de H. Gertruda gewijde kapel (afgebeeld op 14e-eeuwse munten) door de tegenwoordige forse kruiskerk.

Ten noorden daarvan, aan de Merk, wordt in dezelfde periode een stadhuis gesticht. Wanneer Workum tot stad komt is echter niet precies bekend; zeker is slechts dat de plaats na 1470 algemeen wordt beschouwd als één der Friese steden.

Hoewel in de 15e eeuw het verval van de Hanze en de opkomst der Hollandse en Zeeuwse steden een teruggang veroorzaken in de Friese scheepvaart, heeft Workum, onder andere door het ontstaan van een eigen scheepsbouw-nijverheid zijn economische positie weten te behouden. In het eerste kwart van de 16e eeuw wordt deze echter bedreigd als, na een korte periode van centraal bestuur door Albert van Saksen, opnieuw vreemde troepen de stad binnenvallen en plunderen. Verwoestingen van de kerk, onder andere in 1515 en 1523 zijn het gevolg, waarna de toren en de sacristie geheel herbouwd moeten worden. Pas in 1524 herstelt de Habsburger stadhouder

Schenck van Toutenburg een centraal gezag in Zuidwest-Friesland, waarbij een door de Geldersen aangelegde schans te Algeraburen en een blokhuis, dat zich vermoedelijk op het tegenwoordige Seburch heeft bevonden, worden geslecht. Een ander gevolg van het nieuwe bestuur is het groot arbitrament van 1533, waarin de stad een onderhoudsplicht van de zeedijken krijgt opgelegd.

In de verdere 16e eeuw treedt een geleidelijk economisch herstel op, als gevolg van een toenemende deelname als leverancier van schepen en zeelieden, aan de Hollandse handel en zeevaart. Uit deze tijd dateert de eerste betrouwbare plattegrond van de stad, vervaardigd door Jacob van Deventer (ca. 1560). Deze laat een ruimtelijke structuur zien die wordt bepaald door de vaarten-bajonet Wymerts, Dwarsnoard en Hollemeer, omgeven door de buitengrachten Droge en Diepe Dolte en, aan de noordkant, de Yskeburenvaart. Daarbinnen liggen een aantal opvaarten die de stadsbebouwing langs de Wymerts verbinden met de buurten en het klooster buiten de Dolte. Van Deventer beeldt verder af de Gertrudiskerk met vrijstaande toren en sacristie, het stadhuis aan de Markt, een gasthuis en een kapel aan weerszijden van de Wymerts en, aan het zuidelijk eind, de zeehaven "Het Zool" met sluis. Zichtbaar is dat in de Haven een vaargeul is aangebracht hetgeen al wijst op een toenemende verzanding vanuit de Zuiderzee. Deze vormt later in 1605 aanleiding tot de inpoldering van de zuidelijke kuststrook, het Workumer Nieuwland, die in 1624 wordt voltooid.

Andere waterstaatkundige werken in het begin van de 17e eeuw zijn de droogmaking van enkele kleine meertjes in de omgeving (1620-1670), de aanleg van een trekvaart naar Bolsward met trekweg (1620-1648) en een vernieuwing van de zeesluis (1658), daarna aangeduid als "Nije Sijl". Gebouwen uit deze tijd zijn onder andere het Friese huisje aan de Merk (1620), gebouwd als uitbreiding van het Stadhuis, de Boterwaag, eveneens op de Merk (1650), het huis Inthiema ten zuiden van de kerk aan de Wymerts (ca. 1650), het woonhuis Noard 5 (1663), de herberg "De Zwaan" bij het begin van de trekweg (1649) en de Doopsgezinde Vermaning (1694).

Het door het klooster "Marienacker" beheerde gasthuis of provenhuis wordt, na de opheffing van de kloostervestiging (1580) verbouwd en (vermoedelijk in 1641) in gebruik genomen als stads- of burgerweeshuis. De eveneens aan de Wymerts liggende kapel moet rond 1690 wegens bouwvalligheid verdwijnen en plaats maken voor een schoolgebouw.

De plattegronden van Blaeu (1649) en Schotanus (1664) geven enkele belangrijke aanvullingen op de kaart van Van Deventer. Goed zichtbaar is het verschil tussen de aanleg ten westen van de Wymerts, met een diepe opstreckende verkaveling tot de Droge Dolte en die aan de oostzijde, waar binnen de ruime omgrachting van de Diepe Dolte ook graslanden en moestuinen liggen.

De overwegend agrarische buurtschappen daarbuiten zijn nu benoemd: aan de noordelijke grens van de stad de terp Algeraburen, die naar de in 1524 geslechte versterking nog "Het Bolwerck" wordt genoemd, verder naar het zuiden Eninghaburen en De Bijdt, dan bij de monding van de Dolten in de Wymerts de scheepspleisterplaats Snakkerburen en ten slotte, bij de oude zeedijk, de terp Westerendt. Opvallende elementen zijn verder de langs de stadsrand gelegen molens en de schelpkalkovens, waarvan Schotanus er 17 aangeeft. Niet afgebeelde, maar wel elders genoemde vormen van nijverheid in de 17e-eeuwse stad zijn onder andere de potten- en pannenbakkerij en de visvangst.

Niettemin blijft de scheepvaart de voornaamste bron van inkomsten. Een quotisatie-cohier (belastingregister) uit 1749 geeft aan dat van de 650 ingeschreven beroepspersonen 30% zijn bestaan vindt in de zeevaart en binnenschipperij, daarnaast werkt men in de scheepsbouw (6%), aardewerkindustrie (5%), groot- en detailhandel (9%), landbouw (6%) en diverse ambachten en diensten (39%). De kalkbranderijen en enige zoutindustrie blijken al weer vrijwel te zijn verdwenen. In het vervolg van de 18e eeuw treedt een geleidelijke, maar ingrijpende economische achteruitgang in. Naast de opkomst van Lemmer als exportcentrum en de sterke positie van de Harlinger haven is vooral de afnemende bereikbaarheid van Workum voor grotere schepen door de voortdurende verzanding van het Zool, van beslissende betekenis daarvoor. De Engelse oorlog (1780-1784) waarin veel vrachtschepen in beslag worden genomen en de Franse tijd die de zeevaart geheel tot stilstand brengt, luiden het einde in van Workum's positie als havenstad. De plaats heeft daarna slechts een functie als scheepsleverancier, vissersplaats en regionaal centrum van agrarische en ambachtelijke bedrijvigheid.

Het ruimtelijk beeld ondergaat in de 18e en vroege 19e eeuw vrijwel geen verandering. Gebouwen die verloren gaan zijn onder andere het kloostercomplex "Marienacker" (vermoedelijk 1790), de toren van het voormalig gasthuis aan de Wymerts (1757) en de Inthiemastate (1726), terwijl het stadhuis (1725/1727) en de herberg "De Zwaan" ingrijpend worden verbouwd. Het kadastraal minuutplan (ca. 1830) laat zien dat langs de Nonnestrijtte, het pad dat evenwijdig aan de Begine de kerketerp verbindt met het achterliggend weideland een stedelijke bebouwing is ontstaan, terwijl deze langs het Sylspaed, het wegje van de oude kern naar de zeehaven, aanzienlijk is verdicht en uitgebreid. De voormalige kloosterkade aan de Dolte heeft nu een woonbebouwing gekregen. Aan dit "Turflân" vestigen zich de arbeiders in de veenderijen van het zuidoostelijk gelegen Workumerveld en het Heidenschap.

In het vervolg van de 19e eeuw zet de economische teruggang zich voort. De aardewerk-industrie, gevormd door onder andere 5 potten- en 2 pannenbakkerijen (1845) verdwijnt grotendeels door de opkomst van de emailfabrikage, terwijl de scheepsbouw, die niet kan voldoen aan de vraag naar grotere schepen, belangrijk moet inkrimpen. Slechts de palingvangst van de Workumer "iel-aken" handhaaft zich tot ca. 1900, waarna de Workumer afzetmarkten overgaan in Deense handen.

Hoewel de stad in structuur en omvang vrijwel niet verandert ondergaat het stadsbeeld een ingrijpende wijziging door de demping van de Wymerts (1875), die vrijwel gelijktijdig met de inpoldering van het Workumermeer plaatsvindt. De scheepvaartroute komt dan definitief buiten de stad te liggen langs Diepe Dolte en Hollemeer. Negentiende eeuwse gebouwen zijn onder andere de gasfabriek aan de Nonnestrjitte (1867, deels afgebroken in 1976), het nieuwe stadsweeshuis op de plaats van het voormalige gasthuis (eveneens 1867), de Gereformeerde Kerk (1887) en de R.K. Werenfriduskerk bij de "Prystershoek" aan het noordelijke einde van de Wymerts (1877), die een daar in 1770 gesticht kerkje vervangt. Verder toont de kadastrale plattegrond uit 1920 een complex arbeiderswoningen op het voormalig weideland achter het weeshuis en een toename van de bebouwing rond de zeesluis en langs het verlengde van de Begine. Sedert 1885 eindigt deze straat bij het station van de spoorlijn Leeuwarden-Staveren, waarnaast in 1900 de coöperatieve zuivelfabriek "De Goede Verwachting" wordt gebouwd.

Het proces van demping van vaarten en opvulling van de agrarische ruimten in de stad zet zich in de 20e eeuw versneld voort. Zo wordt het Dwarsnoard gedempt in 1930, waarna in 1948 de Doltemond komt te liggen in het verlengde van de Hollemeer. Het gedempte deel van de Diepe Dolte heet sedertdien naar de daar aanwezige molen het Houtmolestreekje. Verder worden de opvaarten vanaf de beide Dolten naar de centrale stadsbebouwing vrijwel alle gedicht waardoor nieuwe dwarsstraten en -stegen ontstaan zoals aan de westzijde de Brouwersdyk (de voormalige Brouwersvaart) en de Roggemolenteeg (de opvaart naar de Roggemolen), ten oosten respectievelijk de Balkfinne, de Pothûswyk en de Schoolstraat. Slechts het binnengebied ten zuidoosten van de kerkterp behoudt zijn agrarisch karakter, hoewel ook daar een deel van de Brandebuurster opvaart wordt gedempt. De overige weidegebieden langs de Diepe Dolte worden na 1945 in beslag genomen door nieuwe woonwijken.

Kleinere ingrepen die echter wel van invloed zijn op het stadsbeeld zijn de bouw van het bejaardencentrum "Sint Gertrudis" (1965) ter vervanging van het uit 1899 daterende Gertrudisgesticht, de aanleg van een wegverbinding over de Prystershoek (1930) en de bouw van een bibliotheek met cultureel centrum ten oosten van de Kerkeburen (1965).

Verder breidt de stad zich na 1945 geleidelijk uit ten oosten van de Diepe Dolte tot dicht bij de 1978 aangelegde autoweg Bolsward-Koudum.

Deze uitbreidingen wijzen er al op dat Workum tegenwoordig vooral een functie heeft als woonkern en verzorgingscentrum voor een wijdere omgeving. Daarnaast hebben enkele stuwende sectoren, zoals de scheepsbouw, de zuivel en enige aardewerk-industrie zich kunnen handhaven, terwijl de laatste jaren het belang van de recreatie toeneemt.

HUIDIG RUIMTELIJK KARAKTER

Het voornaamste structuurbepalend element in de tegenwoordige stad is nog steeds de gedempte Wymerts waaraan Workum zijn stedelijke ontwikkeling dankt. De door de demping gevormde straat, die nu de namen Noard en Sûd draagt, strekt zich uit over een lengte van ca. 1 1/2 kilometer van de Prystershoek in het noorden tot de Kettingbrêge bij Snakkerburen in het zuiden. Langs deze straat rijgen zich in gesloten rooilijn de gevels van woningen, winkels, werkplaatsen en andere stedelijke voorzieningen aaneen. Kenmerkend voor de bebouwing is de variatie in hoogten van één of twee bouwlagen met kapafdekking en de afwisseling van zadel- en schilddaken die echter vrijwel steeds hun nokrichting loodrecht op de straat hebben. Vaak zijn de lijstgevels voorzien van een smalle dakkapel met eenvoudige decoratie die in het gevelvlak op de lijst is geplaatst, terwijl onder de topgevels verhoudingsgewijs veel trappen bewaard zijn gebleven. Een aantal jongere geveltjes uit het eerste kwart van deze eeuw, met gebogen traceringen, ornamenten en pinakels voegt zich goed in dit historisch bebouwingsbeeld.

De materialen waaruit de gebouwen zijn opgetrokken zijn de rode en gele baksteen, bij uitzondering geverfd of gepleisterd en de rode en donkerblauwe gebakken pan. Bepalend voor het gehele beeld is de verticaal gerichte indeling van de gevelpartijen.

Deze bebouwingskarakteristiek die van toepassing is op de gehele historische stad, krijgt aan Noard en Sûd een goed antwoord in de profilering en inrichting van de openbare ruimte. Het beloop van de Wymerts is daarin nog steeds herkenbaar doordat aan weerszijden van de straat die nu de plaats van het water inneemt de kaden, de paden en stoepen overwegend bewaard zijn gebleven. De aanwezige materialen, gele klinkers in de paden, zwerfkeien in de kaden en gebakken klinkers in het straatje ondersteunen, samen met de soms aanzienlijke hoogteverschillen in het dwarsprofiel de historische opbouw van de ruimte. Een versterking daarvan vormen ook de bomenrijen aan weerszijden en de overige inrichtingselementen zoals een hardstenen kadetrap ter plaatse van de Tille Fonne en een aantal gietijzeren waterpompen.

Het ruimtelijk totaalbeeld van het gebied is, door het samenspel van buigende bebouwingswanden bomerijen, straten, kaden en stoepen, gedomineerd door de massieve toren van de Gertrudiskerk, van een sterke eenheid met hoge belevingswaarde.

Tot de gebouwen die het historisch karakter van Noard en Sûd bepalen behoren onder andere de Doopsgezinde Vermaning, een vierkante 17e eeuwse schuilkerk en zijn kosterswoning met klokgevel aan de straat, het in 1867 gebouwde Stadsweeshuis, het grote woonhuis Noard 5 (1663), in de 19e eeuw goed verbouwd tot werkplaats en de in 1877 door A. Tepe ontworpen Werenfriduskerk, een neo-gotische pseudobasiliek met spitse, vierkante toren.

Er zijn echter door afbraak van gebouwen plaatselijk ook verzwakkingen in de wand ontstaan zoals bij de in 1887 gebouwde Gereformeerde Kerk, voor de uit 1882 daterende openbare school en aan weerszijden van een carrosseriebedrijf bij de Kettingbrêge.

Evenzeer bepalend voor de historische opbouw is de doorsnijding van de bebouwingswanden door stegen en voormalige opvaarten. Op enkele plaatsen, bij Brouwersdijk, Balkfinne, Pothûswijk en Schoolstraat is de demping van het water gepaard gegaan met de afbraak van één of enkele hoekpanden waardoor de karakteristieke beslotenheid van het gebied langs de vaart is aangetast. Voor het overige hebben de doorgangen echter hun smalle maat van 1 tot 3 meter behouden, waarbij het onderscheid tussen de stegen en voormalige opvaarten overigens nauwelijks meer afleesbaar is. De overgang van de versteende stedelijke binnenwereld naar de diepe groene achtererven leidt tot sterke contrasten, mede door het hoogteverschil tussen de bebouwde oeverstroken en de aflopende terreinen daarachter. Sommige van de stegen (de Pilekean en de steeg naast het weeshuis b.v.) voeren langs rijtjes lage arbeiderswoningen, terwijl een enkele boerderij nog herinnert aan het agrarisch verleden.

Voor het overige zijn de erven overwegend onbebouwd. Aan de westzijde eindigen ze tegen de Droge Dolte, een smal vaarwater dat slechts wordt onderbroken bij de voormalige roggemolen, waarvan de plaats nog wordt aangegeven door een boerderij. Verder is de polder buiten de Dolte vrijwel onbebouwd waardoor de tegenstelling met het besloten stadsinterieur bijzonder sterk is. Aan de oostzijde zijn de achter de opstreckende kavels liggende weidegronden opgevuld door hoofdzakelijk na-oorlogse woonwijken. De oude opvaarten en achtervaarten vanuit de Diepe Dolte zijn echter nog goed herkenbaar in het beloop en de maat van de voetpaden die de erven van de stadsbebouwing omsluiten.

In de omgeving van de kerkbuurt is het vaartenstelsel, ondanks nieuwe bebouwing, wel bewaard gebleven, terwijl aan de zuidoostzijde, waar geen nieuwbouw heeft plaatsgehad ook het tuinen- en weidegebied nog onaangetast is. Dit laatstgenoemde deel van Workum dat zijn historische opbouw geheel heeft behouden, biedt een belangrijk inzicht in de ruimtelijke ontwikkeling die de stad heeft doorgemaakt.

De beëindiging van het beschreven gebied aan de Wymerts ligt aan de noordzijde bij de Prystershoek, met de Werenfriduskerk, het bejaardencentrum "Sint Gertrudis" en de voormalige R.K. lagere school. De sterke beslotenheid die van oudsher kenmerkend is geweest voor deze enigszins perifere situatie is in het recente verleden duidelijk verloren gegaan. De nieuwe gebouwen van het bejaardenhuis zijn achter de rooilijn geplaatst waarbij de straat en de in het verlengde daarvan aangelegde asfaltweg Prystershoek een bredere maat kregen dan het aansluitende Noard. Het resultaat is een sterke verwijding van het profiel, waardoor een ruimtelijke afsluiting van het historisch stadsgezicht wordt gemist. De stedelijke structuur eindigt hier echter als vanouds bij de Yskeburevaart.

Het vervolg van de voormalige Wymerts is het in 1930 gedempte Dwarsnoard dat langs Algeraburen aansluit op de Hollemeer, de vroegere verbinding met het Workumermeer en de trekvaart naar Bolsward.

Dominerend in de tegenwoordige staat is de toren van de Werenfriduskerk die aan het Noard in de as van de vroegere vaart is geplaatst. De architectonisch waardevolle bebouwing langs de straat bestaat overwegend uit één bouwlaag met kap, hoewel aan het oostelijk eind ook een aantal forsere panden voorkomen. Hier is, in de aanwezigheid van een rij hoge 18e- en 19e-eeuwse pakhuizen en de daar tegenover gelegen herberg "De Zwaan" met de 19e-eeuwse "Worckumer Peerdestal" de historische havenfunctie die dit gebiedje tot 1948 vervulde, nog sterk herkenbaar. Het profiel van de gracht is echter, na verscheidene herindelingen van de straat geheel verloren gegaan, waardoor het Dwarsnoard, vanouds de breedste stadsruimte, een schaalloze indruk maakt. Daaraan wordt bijgedragen door de situatie rond de oude Doltemonding, tegenwoordig het Houtmolestreekje, waar bedrijfsgebouwen de plaats van de voormalige kade en nettendroogplaats hebben ingenomen.

Het stadsgezicht heeft vervolgens een tweeledige beëindiging. Naar het noorden loopt langs het water van de Hollemeer nog de oude trekweg naar Bolsward, waaraan een boerderij en vrijstaand 19e-eeuws herenhuis, samen met het aan de overzijde van het water liggend scheepswerfje een goede entree vormen tot de stad.

Aan de oostzijde bereikt men over Noarderbrêge de terp Algeraburen, een pré-stedelijk element dat zijn agrarisch karakter nog overwegend heeft behouden.

Kenmerkend is vooral de overgang van het nauwe straatje Algeraburen, begrensd door lage evenwijdig aan de weg geplaatste 19e-eeuwse arbeiderswoningen naar het lager gelegen open weideland met enkele grote boerderijen. In het gehele noordelijk gebied van Dwarsnoard, Trekwei en Algeraburen zijn overigens de achterterreinen langs Yskeburen en Algeraburen-vaart en het grootste deel van de groene ruimten daarbuiten gaaf bewaard gebleven.

Aan de zuidzijde van de gedempte Wymerts wordt de 17e-eeuwse grens van de stad nog gemarkeerd door de samenvloeiing met de Diepe Dolte die onder de naam Dolte doorloopt naar de oude haven. De kleinschaligheid en beslotenheid van het Sûd maken hier abrupt plaats voor een ruimer en opener aanleg waarin het brede vaarwater een goed antwoord krijgt in de forse bebouwing aan het Sûdeinde. Opvallend daarin zijn enkele statige 18e- en 19e-eeuwse woonpanden met hoge schildkappen die sterk contrasteren met het lage huisje aan de overzijde, een herinnering aan de pleisterplaats Snakkerburen. Verder naar het zuiden ontstaat geleidelijk een landelijker beeld, waarin een jachtwerf en een palingvisserij langs de Dolte, samen met de daar aangemeerde schepen de functionele ontwikkeling van de stad nog weerspiegelen. Het Sûdeinde buigt hier af van het water om onder de naam Sylspaed de verbinding te vormen met het havengebied. Markant is vooral de toegang tot dit straatje vanaf het noorden, waar twee grote stelpboerderijen en een 18e-eeuws dubbel woonhuis achter een rij geschoren linden de overgang naar het voormalig buitengebied benadrukken. De verder vrij jonge bebouwing, gevormd door kleine eenvoudig uitgevoerde arbeidershuizen onder schilddaken met wisselende nokrichting is vrijer gesitueerd dan binnen het stadsgebied, waardoor boeiende doorzichten ontstaan, zowel naar de Dolte als naar het westelijk open kwelderland.

Ook in de inrichting van de openbare ruimte treedt een sterkere afwisseling op van privéstoepen, paden, tuinen en trottoirs aan weerszijden van de 6 meter brede klinkerstraat. Het onderscheid tussen dit in de loop van de eeuwen geleidelijk bebouwde pad en het historisch havengebied wordt nog benadrukt door een open groene ruimte rond de aansluiting met de Makkumerdijkweg.

Het havengebied zelf is één der meest belangwekkende onderdelen van het stadsgezicht. Hier wordt een knooppunt gevormd van verbindingen over land (Aldedijk, Hylperdijk, Makkumerdijk en Sylspaed) en over water (it Soal, de Dolte en de verschillende dijkvaarten) waarin de havenkom met de oude schutsluis en brug een centrale plaats inneemt.

De bebouwing, bestaand uit een tiental lage woningen langs de Makkumerdijk, een leugenbank bij de haven, de herberg 't Séburch (al vermeld in de 18e eeuw) en de scheepswerf "De Hoop" (gesticht in 1693), waar nog steeds platbodems gebouwd en verbouwd worden, karakteriseert de historische gerichtheid op het water. Hoewel het blokhuis dat op het Séburch moet hebben gestaan in de 16e eeuw werd geslecht zijn in de verkalving en in de hoogte-opbouw de kentekens ervan nog zichtbaar.

Hoogteverschillen zijn overigens voor het gehele gebied sterk bepalend: het samenspel van de uiteenlopende nivo's van waterspiegels, dijken, de burch en de kwelder met de daarin gelegen Joodse begraafplaats draagt in hoge mate bij aan een afwisselende ruimtevorming van bijzondere historische en visuele waarde.

Het enige deel van oud Workum dat niet langs de oevers van de oude vaarweg Wymerts/Dwarsnoard/Hollemeer tot ontwikkeling is gekomen is het gebied rond Nonnestrjitte en Begine, beide ontstaan als verbindingen tussen Kerk en Markt enerzijds en het klooster "Marienacker" met zijn landerijen anderzijds. Ter plaatse van het kloostercomplex, dat geheel verloren is gegaan, heeft de Begine nu een tweezijdige lage bebouwing die, hoewel in hoofdzaak van late datum, toch van belang is als inleiding tot de schaal van de stadskern. Voorbij de Dolte, met de laat 19e-eeuwse kadebuurten Turflân en Emma-buurt bezit de straat een oudere en, in de omgeving van de Merk, ook hogere bebouwing die de benadering van het stadscentrum goed aangeeft. De inrichting van de straat is echter sterk verarmd doordat stoepen, stoeppalen en hekwerken vrijwel alle zijn verdwenen.

Ook aan de evenwijdige verlopende Nonnestrjitte ontbreken deze elementen; zij zijn hier echter van oudsher afwezig gebleven als gevolg van de smalle maat en het ondergeschikte karakter van het pad. Deze karakteristiek is goed bewaard in de eenvoudige bebouwing aan de zuidkant die overwegend één bouwlaag telt met loodrecht op de straat gerichte schilddaken en in de opvaart met hoge boombeplanting aan de overzijde.

De weideruimte tussen de beide straten waarin mogelijk ooit de Hottingastins heeft gestaan, is echter aangetast door de bouw van het gemeenschapshuis met bibliotheek "De Klameare". De willekeurige situering van dit complex en de gekozen lage platte bouwvorm hebben geleid tot een hiaat in de zuidelijke wand van de Begine en in een doorbreking van de kenmerkende overgang tussen de stedelijke en landelijke ruimten, waardoor vooral aan de westzijde bij de Gertrudiskerk een onduidelijke begrenzing is ontstaan.

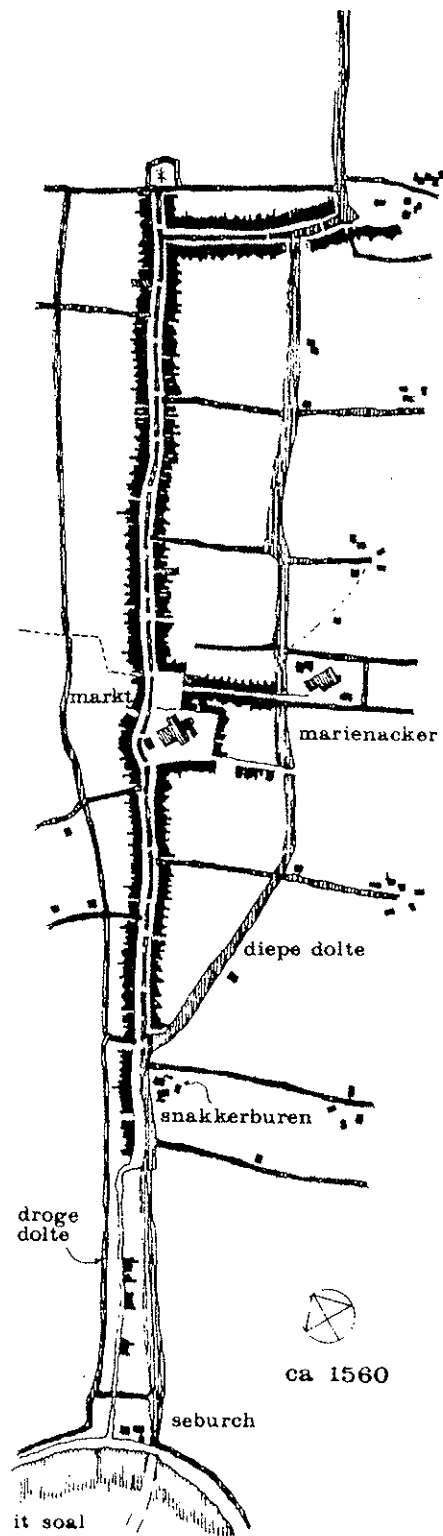
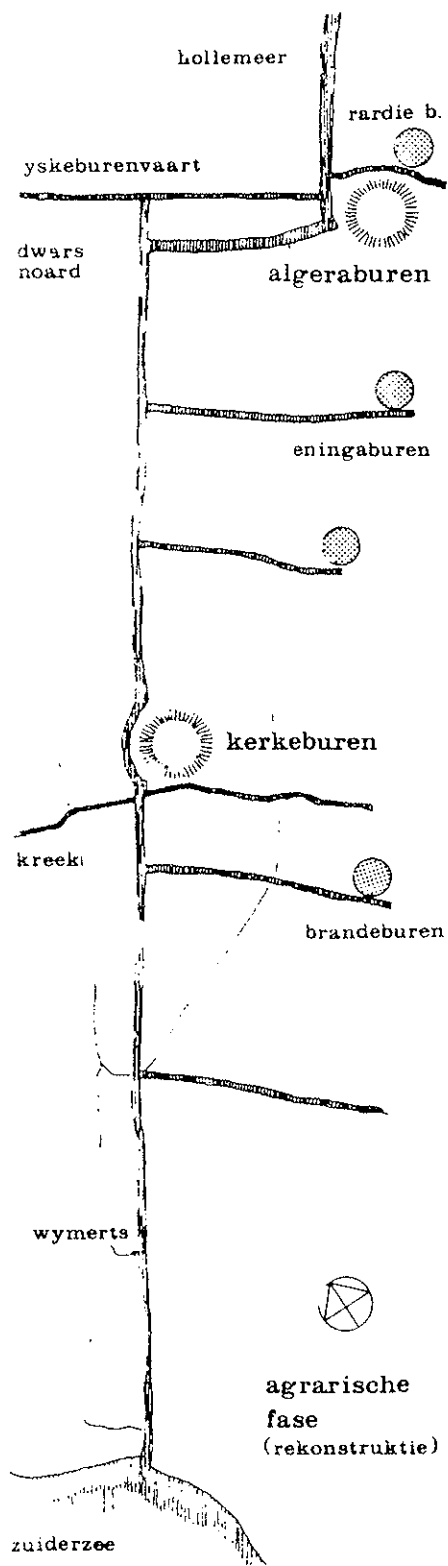
De ingreep is temeer van betekenis aangezien juist de kerk en zijn directe omgeving één der oudste en gaafst bewaarde stadsgebieden vormt.

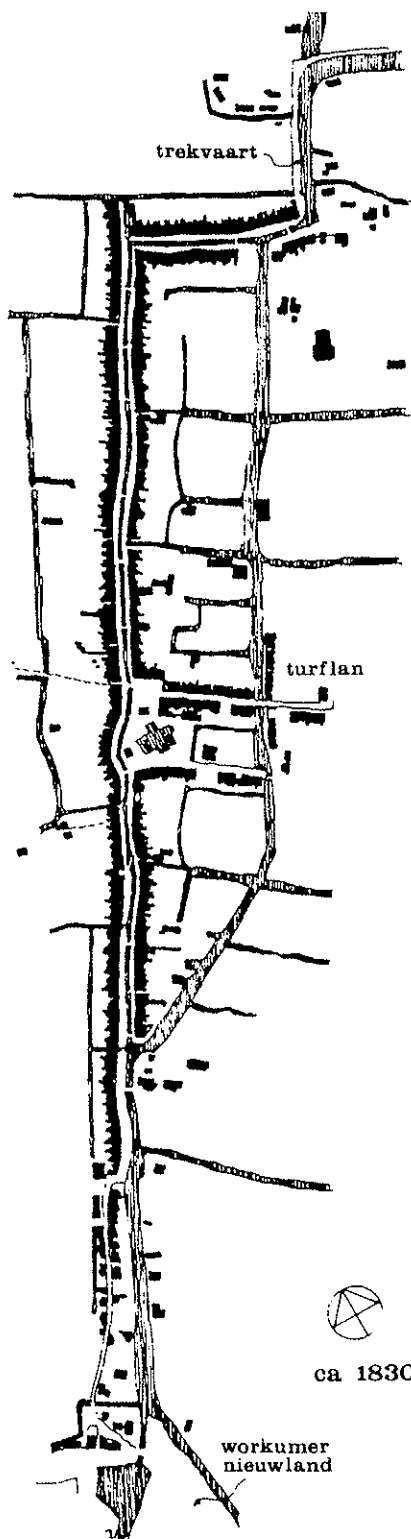
Centraal daarin staat de tussen 1480 en 1560 opgetrokken forse laat-gotische kruiskerk met zijn rond 1530 aangebouwde sacristie en 16e-eeuwse toren die, doordat het schip niet werd voltooid vrij in de ruimte bleef staan. Als gevolg daarvan is tussen toren en schip een indrukwekkende versteende ruimte ontstaan die sterk contrasteerde met de groene hof rond de kerk. Het decor daarvan wordt gevormd door de lage bebouwing langs het Skil, waaronder een rij diaconiewoningen en een pottenbakkerij, die samen met de krommende wand van het Sûd het kerkterrein omsluit. Mede door de aanzienlijke hoogteverschillen die het ontstaan van dit gebied als terpnederzetting nog herkenbaar maken vormt de kerkbuurt een sterke historische eenheid. Daarnaast is de stompe toren, die werd gebouwd in de as van de voormalige Wymert voor de wijdere omgeving van belang als dominerend en bindend element in het gehele stadsbeeld van de Haven tot het Noard.

De naast het kerkgebied gelegen Merk, die al in de 14e eeuw moet zijn ontstaan is nog steeds het middelpunt van de stad. Gebouwen die de historische betekenis van het plein nog illustreren zijn onder andere het stadhuis, dat rond zijn middeleeuwse kern een 18e-eeuwse uitmonstering kreeg, het aangebouwde Friese huisje (1620), het 19e-eeuwse hotel "De Wijnberg" en vooral de uit 1650 daterende Boterwaag, een rechthoekig door een schilddak afgedekt gebouw met door trapgeveltjes omlijste dakkapellen. Door de vrijstaande situering van het waaggebouw is de ruimtelijke relatie tussen het kerkgebied en de markt in stand gebleven, waardoor een boeiend samenspel van groene en versteende ruimten tot stand is gebracht. Deze historisch functioneel begrijpelijke verwevenheid van het kerkelijk en wereldlijk centrum is nog steeds één der karakteristieke kenmerken van de stad.

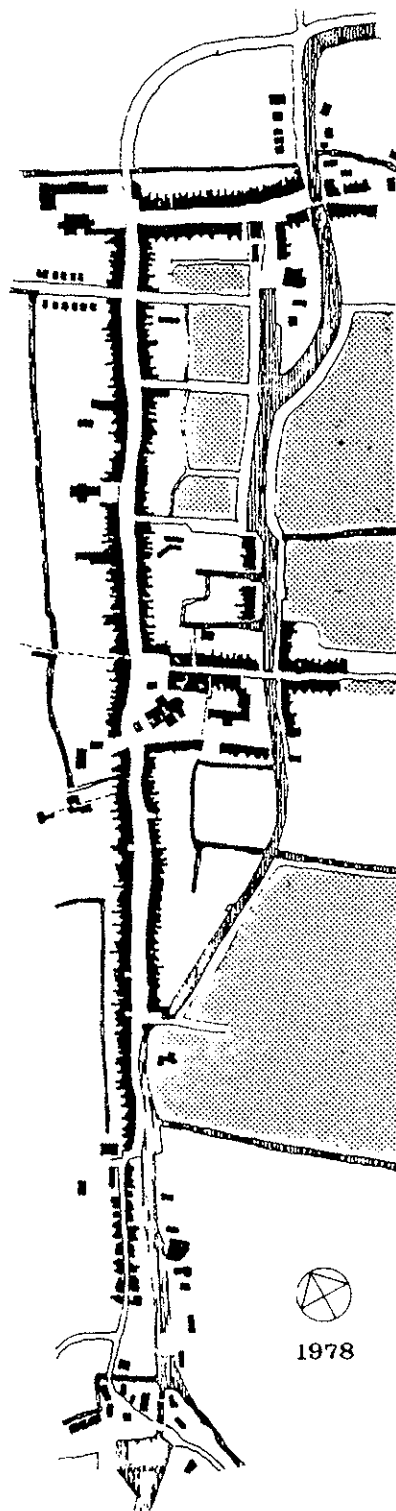
Uit de gegeven beschrijving van de ontwikkelingsgeschiedenis van Workum en de binnen de stad bewaarde historisch-ruimtelijke kwaliteiten moge blijken, dat het stadsgezicht vanouds uiteenlopende functies en occupatievormen herbergt binnen een overigens sterke structurele eenheid. Hoewel de drager van deze structuur, het water, uit de kern is teruggedrongen is de samenhang in het ruimtelijk beeld en de herkenbaarheid van zijn geschiedenis bewaard gebleven is het patroon van wegen, vaarten en open ruimten, in de stedelijke bebouwing, waaronder 67 panden als monument zijn beschermd, als ook in de relatie van het stadsgebied met het noordwestelijk kwelderland. Deze samenhang van heden en verleden in het stadsbeeld moet als zodanig waardevol worden beschouwd dat een aanwijzing van Workum als beschermd stadsgezicht ex artikel 20 van de Monumentenwet gerechtvaardigd is.

- AANGeweZEN GEBIED Het gebied waarop de aanwijzing betrekking heeft omvat de gehele historische kern van Algeraburen in het noorden tot de Haven in het zuiden, daarbij inbegrepen de Begine tot aan de Aldewei.
- De open ruimten ten noorden en westen van de Yskeburenvaart en Droge Dolte worden om redenen van praktische planologie niet in deze omgrenzing betrokken hoewel hun waarde voor de beleving van het gezicht wordt onderkend.
- De voorgestelde begrenzing van het beschermd stadsgezicht staat aangegeven op de bijgevoegde kaart nr. 168, terwijl op een tweede kaart onder nr. 168-I de in deze beschrijving genoemde historisch-ruimtelijke waarden naar inhoud en locatie in beeld zijn gebracht.
- RESULTAAT GEVOERD OVERLEG Overeenkomstig het bepaalde in artikel 20 van de Monumentenwet zijn de gemeenteraad van Workum, Gedeputeerde Staten van Friesland en de Rijksplanologische Commissie gehoord inzake het voorstel tot aanwijzing van Workum als beschermd stadsgezicht.
- Genoemde instanties hebben positief geadviseerd met betrekking tot de voorgenomen bescherming. Door de gemeenteraad en door Gedeputeerde Staten werd een tweetal kleine grenscorrecties voorgesteld. Dit heeft ertoe geleid dat de begrenzing van het stadsgezicht nabij de hoek Sûd/Sylspaed en aan de Tettingbuorren enigszins is verschoven ten opzichte van het oorspronkelijke voorstel.
- Voorts is op verzoek van de Rijksplanologische Commissie aan de toelichting op de aanwijzing een passage toegevoegd betreffende de beëindiging van de stadsstructuur bij de Yskeburenvaart.
- RECHTSGEVOLG AANWIJZING Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen stadsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 5, van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd stadsgezicht kan daarbij voor het beschermingsbelang als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied. Dat behoeft veranderingen niet uit te sluiten maar kan basis zijn voor een ruimtelijke ontwikkeling die recht doet aan de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

ca 1830

1978